

Krahv Hermann Keyserlingi konflikt eestimaalastest rahvuskaaslastega 1917–1918

Henning von Wistinghausen

Sel erakordsel ajal, mil me elame, on täiesti loomulik, et vastuolud vaadetes kujunevad välja teravamalt ja selle tagajärjel valitseb ühiskonnas teatav ärevus – rüütelkonna üksikute liikmete tegevuse ning mõtteavalduste kohta liigub ringi kuuldusi ja seisukohavõtte, mis mõningatel juhtudel tuginevad asjaolude ebapiisavale tundmisele.”

Nii alustas rüütelkonnapealik parun Eduard Dellingshausen oma sõnumit, milles ta 1918. aasta 2.–6. juulini Tallinnas rüütelkonnamajas koos istunud maapäevale teatas nii konflikti kohta, mis oli tekkinud krahv Hermann Keyserlingi ja ühe osa tema rahvuskaaslaste vahel, kui ka hoiaku kohta, mille

Eestimaa rüütelkonna juhatus selle konflikti suhtes oli võtnud.¹ Konflikt, mis oli terve eelmise aasta tuha all miilanud, kulmineerus 1918. a. juulikuu maapäeval, leides selle sõnumiga otsekohe ka oma ametliku lõpu. Kolm ja pool aastat hiljem lõi konflikt täielikult muutunud poliitilistes oludes ja hoopis teiste aktsentidega uuesti lõkkele Saksamaal, emigratsioonis. Seda teist vaastust on Jaan Undusk kirjeldanud Eesti ajalooajakirjas Tuna.²

Mis oli juhtunud? Järgnevalt tehakse katse rekonstrueerida asjade tegelik käik, tuginedes – valdavalt avaldamata – allikatele, ja paigutada see, olgugi kokkusurutud ja häda sunnil lihtsustatud kujul, õigetesse ajaraamidesse.

¹ Käsikiri “Bericht an den Landtag der Estländischen Ritterschaft. Alla kirjutatud Ed. Dellingshausen, 20ster Juni 1918. Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 1. Juli 1918 No. 391” Eesti Ajalooarhiivis Tartus (EAA), f. 854, n. 2, s. 2714 (Keyserlingi protsessi täielikult säilinud kirjeldus. Tollane rüütelkonna nooremsekretär Valerio von Gruenewaldt (vt. viide 64) kirjutab Keyserlingile Münchenist 19. jaanuaril 1922: “Kahjuks olin ma nii korrektne, et lasin Teie artikli ja St.[ackelbergi] vastuse rüütelkonna aktile, mis vastavalt traditsioonile hävitatakse, juhul kui Teie vastu ei alustata süüasja – nii polegi mul koopiat – selline asi võis mõne inimese kätte sattuda vaid illegaalsel teel – St[ackelbergil] on ta kindlasti olemas – aga ta ei anna seda käest.” [Hermann-Keyserling-Nachlass – deposiit Hesseni Maakonna- ja Ülikooliraamatukogus Darmstadtis – mapp 195.07] Vastupidi sellele oletusele ei hävitatud Keyserlingi süüasja kohta käivaid akte. Vrd. ka viide 54.

Rüütelkonna protokollide vastavas köites EAA-s puudub protokoll 1918. a. juulikuu maapäeva kohta, millest on seega võetud üksnes seal vastuvõetud otsused: Rezess des ordentlichen Landtages der Estländischen Ritter- und Landschaft vom 2.–6. Juli 1918. Als Manuskript zum Druck verfügt vom Estländischen Ritterschaftshauptmann Baron Dellingshausen. in fidem: Otto von Schulmann. Ritterschaftssekretär. Zur Verbreitung und zur Ausfuhr zugelasse Presseabteilung A. O. K. 8. Reval, 1918 (15 lk.), EAA, f. 854, n. 1, s. 101.

Vabahärra Eduard von Dellingshausen (1863–1939, Aaspere ja Sauste) õppis füüsikat, aastast 1898 Eestimaa rüütelkonna teenistuses, 22. jaanuarist 1902 – 14. novembrini 1918 rüütelkonna peamees, 3. juulist 1918 maanõunik, 1906 Vene keisri kojaülem ja 1911 tegelik riiginõunik 1907–1912 Riiginõukogu liige. Aastast 1918 oli emigratsioonis Saksamaal, kus pidas mitmeid Balti aadlike auameteid, olles muu hulgas kuni oma surmani Eestimaa Põlisaadlisse Kuulunute Liidu esimees (vt. viide 3, DBBL (viide 26) lk. 162 ja Wrangell/Krusenstjern (viide 21), *passim*).

² Jaan Undusk. Eesti kui Belgia. Viimne baltlane Hermann Keyserling. – Tuna 2003, nr. 2, lk. 48–78. Ilma konflikti “esimese vaatuseta” ei ole “teine” kogu oma ulatuses mõistetav; seda enam, et see toimus Saksamaal ajal, mil asjaosalistel puudus ligipääs Eestimaale jäänud aktidele ja nad pidid usaldama oma mälu (vrd. viide 1).

*

Esimese vihje asjaolule, millest hiljem saab kokkupõrke nurgakivi, annavad parun Dellingshauseni ülestähendused pealkirja all “Lisandusi Eestimaa ajaloo kohta aastatel 1917 ja 1918”. Need kujutavad endast ilmselt esimest varianti tema 1930. a. ilmunud mälestuste “Kodumaa teenistuses”³ vastavast peatükist – sellele on juba osutanud parun Arved Taube –,⁴ erinedes neist siiski seeläbi, et nimetavad ära terve rea asjaolusid ja eelkõige nimesid, mille avaldamisest Dellingshausen poliitilistel kaalutlustel ja tookord veel elusolevate tegelaste tõttu arvas õigeks loobuda.⁵ See pidas paika ka Keyserlingi puhul, teda ei mainita Dellingshauseni trükitud mälestustes mitte sõnagagi. Oma käsikirjas kirjutab Dellingshausen:

“Septembri maksuklaarimiste ajal [1917] ilmus Eduard Stackelberg Tallinnasse – tema ja Henry Stackelberg ärgitasid mind Herman[n] Keyserlingi vastu välja astuma tolle “sõja tähenduse (mõtte)” kohta kirjutatud artikli pärast, mis ilmus Inglise “Hibbert Journalis” 1915. a. aprillis, sest seda artiklit võidaks käsitada meie rahvuse reetmisena. Kirjutasin Keyserlingile ja nõudsin artiklit, veendudes otsemaid, et Stackelbergi seisukohavõtt oli liiga kaugeleminev ja et kuigi oli tegemist tõsise libastumise ja taktitusega, puudus igatahes küllaldane alus Keyserlingi vastu mingit kohtumenetlust alustada.”

See tähendanuks ei rohkemat ega vähe-

Krahv Hermann Keyserling 1916. a.
Foto: Hermann-Keyserling-Archiv, Darmstadt.

mat kui ohtu saada välja arvatud Eestimaa rüütelkonnast ja olnuks seotud seltskondliku põlu alla asetamisega, kui mõtleme Eduard von Keyserlingi saatusle.⁶ Parun Eduard Stackelberg ise ei meenuta oma – niisamuti trükkis ilmumata – mälestustes mitte seda seika, vaid dateerib “esimese kokkupuute” Keyserlingiga 1918. aasta algusesse (lisades siiski möönduse “niipalju, kui mina mäletan”).⁷

Vaadelgem niisiis seda süüks pandud ar-

³ E. v. Dellingshausen. Im Dienste der Heimat! Erinnerungen des Freiherrn Eduard von Dellingshausen, ehem. Ritterschaftshauptmanns von Estland. Stuttgart, 1930 (Schriften des Deutschen Auslands-Instituts Stuttgart. Reihe D. Band 3); E. v. Dellingshausen. Kodumaa teenistuses. Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused. Tallinn, 1994.

⁴ A. v. Taube. Die baltisch-deutsche Führungsschicht und die Loslösung und Estlands von Russland 1916–1918. – Jürgen v. Hehn, Hans v. Rimscha und Hellmuth Weiss (väljaandjad). Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918. Marburg/Lahn, 1971, lk. 99; sama: Von Brest-Litovsk bis Libau. Die baltisch-deutsche Führungsschicht und die Mächte in den Jahren 1918/19. – Jürgen v. Hehn, Hans v. Rimscha und Hellmuth Weiss (väljaandjad). Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920. Marburg/Lahn, 1977, lk. 86.

⁵ E. v. Dellingshausen. Beiträge zur Geschichte Estlands in den Jahren 1917 und 1918 (käsikiri 87 lk., vabahärra Thomas v. Dellingshauseni valduses Bad Honnefis).

⁶ Vrd.: H. v. Wistinghausen. Der junge Eduard v. Keyserling. – Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften. Nr. 120, Dezember 1988, lk. 65–68.

⁷ E. v. Stackelberg-Sutlem. Ein Leben im baltischen Kampf. Rückschau auf Erstrebtes, Verloren und Gewonnenes. Teil II 1914–1932, lk. 25 (hektograafiliselt paljundatud eksemplar autori valduses). Üks osa avaldatud: E. v. Stackelberg-Sutlem. Aus meinem Leben. Die Kriegsjahre 1914–1918. Verschickung nach Sibirien (Die baltische Bücherei. Band 12). Hannover-Döhren, 1964.

tiklit. Nagu Keyserling ise meile teatab, palus Londonis kord kvartalis ilmuva religioosse teoloogilis-filosoofilise ajakirja “The Hibbert Journal” väljaandja L. P. Jacks Oxfordist, tõenäoliselt veidi aega pärast Esimese maailmasõja puhkemist, temalt seisukohta Euroopa rahvaste vahelise tüli mõtte kohta. Artikkel “Sõja mõttest”, mille Keyserlingi seepeale detsembris 1914⁸ mõne päevaga⁹ paberile pani, ilmus aprillis 1915.¹⁰ Jaanuaris 1916 tõlgiti artikkel pisut lühendatult ka saksa keelde, see ilmus 1911. aasta Nobeli rahupreemia laureaadi Alfred H. Friedi poolt Zürichis välja antud “Friedens-Wartes” “kui dokument” – nii öeldakse toimetuse eessõnas –, kuna seal esitatud “kultuurifilosoofilised vaated sellele sõjale ja olukorrale tulevikus peaksid kõige tõsisemat huvi pakkuma ka saksa lugejale”.¹¹

Selle pika artikli, mille pisut lennukas mõttekaar ei lase teda kuigi kergelt kokku võtta, esimene keskne tõdemus kõlab nii: “Saksamaa oli [– – –] vastutav selle sõja eest, aga ta polnud “süüdi” avaliku arvamuse seisukohalt [s.t. Saksamaa vastu sõdivates riikides].”¹² Selle põhjenduseks tuuakse, et Saksamaa, olles küll sõda alustanud, läks lihtsalt “sedasama teed mööda, mida enne teda olid läinud kõik Euroopa rahvad, sest kasvav rahvus valgub laiali nagu gaas. Ruumi surutuna otsib ta väevõimuga uusi teid levimiseks, põrkudes paratamatult oma naabritega.” Seetõttu “hindab ajalugu otseseld põhjusi, mis selle konflikti puhkemiseni viisid (sündmused 1914 juunist augustini), üksnes kui juhuslikke,

mitte kui määravaid. Mingi sootuks teistsugune põhjusteahel oleks viinud sama tulemuseni [– – –]. Vaatamata oma kristlikele ideaalidele on kõik lääneriigid agressiivsed [– – –] ükski neist pole kunagi hoolinud teiste õigustest, ükski pole iial kinni pidanud lepingutest, mis on tundunud olevat tema enda huvide vastu, vaikides on nad aktsepteerinud põhimõtet, et võim on õigus. Nõnda võinuks iga rahvus hakkama saada sellesama ülekohtuga mis Saksamaa.”

Teine keskne tõdemus on, et “ükskord tuleb kõigil [– – –] kordasaadetud ülekohtu eest Saksamaale tänulik olla”. Sest “tema suurim süü seisneb kõikide rahvaste traditsioonilise praktika süstematiseerimises ja ekstreemsuseni väljaarendamises,” mille tulemusena “selle praktika olemus kõigile ka selgeks sai”. Keyserling väljendab lootust, “et Saksamaa kaotus tähendab ühtlasi võitu kõigi nende agressiivsete tendentside, kogu egoismi ja ebaõigluse üle, mis Läänt valitsevad ja mis selle neetud sõja võimalikuks ja isegi vältimatuks on teinud. Selles mõttes tuleks ausalt tunnustada, et tegelikult on Saksamaa oma tegude ja kannatustega kõigile ohvri toonud. See on [– – –] õnnetus, et Saksamaa püüdlus vägevusele tuli nii hilja ja et ta ei osanud oma ülemvalitsust saavutada õigel ajal ning samade vahenditega, nagu tegid seda Hispaania, Prantsusmaa ja Inglismaa. On tõepoolest traagiline, et kõikide vigu käsitletakse Saksamaa tegeliku kuriteona. Aga selline on paraku elu. Seetõttu tuleb mõista, miks on nii, et sakslased (kes kindlasti pole

⁸ H. Keyserling. *Reise durch die Zeit. I. Ursprünge und Entfaltungen*. Vaduz, 1948, lk. 65. Protessikirjeldus rüütelkonnaarhiivis sisaldab ka saksakeelse tõlke, millel on märkus “kirjutatud oktoobris 1914” (prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 23. Juni 1918, No. 337). Keyserlingi öde Leonie meenutab, et artikkel sündis “hilissügisel” (vrd. allpool ja viide 18).

⁹ “Artikkel [...] võttis mult ühtekokku 1–2 päeva” (Erklärung und Berichtigungen von Graf Hermann Keyserling zu Jaan Lintrops Brief von Ende Juli 1938 an Baronin Leonie Ungern-Sternberg, Darmstadt, 1. August 1938. – EAA (viide 1), f. 1434, n. 1, s. 1, l. 108).

¹⁰ H. Keyserling. On the meaning of the war. – *The Hibbert Journal. A quarterly review of religion, theology and philosophy*. London. Vol. XIII. No. 8, April 1915, lk. 533–545.

¹¹ H. Keyserling. Über den Sinn dieses Krieges. – *Die Friedens-Warte. Blätter für zwischenstaatliche Organisation*. Zürich. XVIII. Jahrgang. Nr. 1/Januar 1916, lk. 12–16. Austerlane Alfred Hermann Fried (1864–1921), üks *Deutsche Friedensgesellschaft*’i rajajaid, andis 1900. aastast peale välja “Friedens-Wartet”, mida Guido Grünwald nimetas “saksa patsifismi teoreetiliseks organiks”: *Nieder die Waffen! Hundert Jahre Deutsche Friedensgesellschaft 1892–1992*. Bremen, 1992, lk. 15.

¹² Kõik tsitaadid märkuses 10 mainitud tõlkest.

rumalamad kui meie) usuvad tõemeeli, et õigus on nende poolel. Kuivõrd nad tehakse vastutavaks kõikide rahvaste kuritegude eest, siis leiavad nad loomulikult, et selline otsus on ebaõiglane.”

Kolmas keskne tõdemus seisneb selles, et kõik, aga ennekõike just sakslased, tulevad sõjast välja puhastunult ja saabub “uus aeg”. “Ükskõik mis selle sõja otsene põhjus ka ei oleks, kas võidavad liitlasväed või teljeriigid, kas püstitatud eesmärgid saavutatakse või mitte, võitlus ei ole olnud asjatu [– – –]. Me kõik võitleme [– – –] uuema ja parema elukorralduse eest. Sakslaste vead on üksnes nende eeliste süvendus: kuna nad mõtlesid rohkem ja olid põhjalikumad kui teised rahvad, läksid nad valitud teel kõige kaugemale. See laseb lootada, et nad mõistavad tagajärgi enne teisi. Kahekümne aasta pärast on nad liitlasriikidest üle samavõrd ja samas mõttes, kui nad neile praegu alla paistavad jäävat.”

Oma teese toetab Keyserling ikka ja jälle näidetega ajaloost ja kutsub üles käsitlema Saksamaad sõja järel täpselt samamoodi, kui Viini kongress omal ajal käsitles Prantsusmaad. “Euroopa spektrumi” (1928) tulevane autor põhjendab seda asjaoluga, et nagu näha, “ei kehti ükski rahvuse karakterit puudutav otsus kauem kui kakskümmend aastat [– – –]. Keegi ei oska öelda, mida Saksamaa endast kümne aasta pärast kujutab. Paljudel neist tegudest, mida sakslased praegu korda saavad, ei ole nende hingega midagi ühist [– – –]. Oli õige mitte panna Esimese keisririigi aegseid prantslasi vastutama terrori eest ja restauratsiooniaegseid Napoleoni kuritegude eest [– – –]. Võib kergesti juhtuda, et sakslastelt nõutav üleüldine ohver saab hüvitatud moraalse ülemvõimu perioodiga.” Kõigis sõdivates riikides juba tajutava ja kiiresti edasiareneva “regregatsiooniprotsessi” tagajärjeks peab Keyserling “demokratiseerimist”; sest “rahvusvaheline kokkuvarisemine”, mida sõda ju tähendab, “pühib minema viimasedki *ancien régime*’i jäljed, kui mitte

kohe, siis mõne aja pärast kindlasti [– – –]. Euroopa ristiusustamine tähendab vähimagi kahtluseta edasiminekut, ent see langeb kokku antiikkultuuri hääbumisega ja barbaarsete hõimude asumisega selle kohale. Prantsuse revolutsioon tõi õnnistust kogu maailmale, ent lammutas palju suursugust Prantsusmaal, laastas tema kõige väärtuslikumad klassid ja revolutsiooni esimeseks tulemuseks oli rüüneritud Euroopa. Teisalt saab sõja otsene tagajärg olla üksnes parandamatu [– – –]. Viha ja kättemaksuiha jäävad kindlasti veel kauaks mõjutama rahvusvahelisi suhteid.”

Kõigist neist – meie kõrvale täna väga idealistlikult kõlavatest – arutlustest teeb Keyserling järelduse: “Vaimses mõttes avab sõjaõud meie silmad. Mitte kunagi enam ei leia julmad teod õigustust, mitte kunagi enam ei andesta avalik arvamus mingi riigi lepingurikkumisi, mitte iial enam ei soostuta sellega, et võim on õigus. Meie arusaam asjadest muutub. Ja see on edasimineku, mis loeb [– – –]. Ühel päeval on õiglus niisama iseeneestmõistetav, nagu seda täna on võimupositsiooni rõhutamine. Siis hakatakse lepingutest tingimatult kinni pidama... Kannatusteta ei saavutata ühtegi eesmärki. Läbi vere ja valu viib meie tee. Metafüüsilisest vaatepunktist õigustab see sõda.”

Vaevalt aasta hiljem, veebruaris 1916 varieeris Keyserling seda mõtet Ameerika publiku jaoks kuukirjas “The Atlantic Monthly”.¹³ Kuna “avalik arvamus polnud enam nii pimedalt fanaatiline [– – –]”, meenutab Keyserling oma autobiograafias: “...võtsin ma nüüdsest peale täiesti avameelselt hoiaku Entente’i ideoloogia vastu ja võrdväärse rahu [für Friedes des Vergleichs Stellung] poolt.”¹⁴ Tegelikult esindas ta siin sedalaadi arusaamu, nagu “it is surely as true, that the Germans never strove consciously to set the world on fire, both [s.t. Napoleon ja nüüd Saksamaa] were driven to act as they did by circumstances over which they had no command” ja “the Allies cannot annihilate Germany, for the end of that great

¹³ H. Keyserling. A philosopher’s view of the war. – The Atlantic Monthly. A magazin of Literature, Science, art, and Politics. Boston and New York. Volume CXVII, February 1916, lk. 146–153.

¹⁴ H. Keyserling. Reise durch die Zeit. I. (viide 8), lk. 65.

nation would mean a cultural catastrophe”*. Käesolevas kontekstis ei mängi see kirjutisiiski kuigi suurt rolli, sest oletatavasti ei olnud laiem üldsus Eestimaal sellega tuttav.

Sellega silmas peetud kavatsustest käib jutt juba “Hibbert Journal´is” sõja mõtte kohta avaldatud arutluste ingliskeelses originaalis. Keyserlingi konstateering, et ülemaailmse kriisi tingimustes langetatud otsused osutuvad harva õigeks, viib ta oletuseni, et ei liitlasriikide avaliku arvamuse poolt pakutav ega Saksamaal käibiv – nagu ta väljendub – “teooria” selle sõja lähtepunkti ja mõttest ole ajaloo silmis vettpeidavad (“will be dismissed by history as inadequate”). Seetõttu oleks soovitatav, et erapooletud vaimuinimesed hakkaksid juba praegu olukorda eelarvamusteta käsitleda, ettepoole vaatama ja tulevasele üksteisemõistmisele pinda ette valmistama. (“It seems desirable, therefore, that dispassionate minds should begin even now to review the situation apart from prejudices, useful as these maybe; they must look ahead and lay the foundations for future understanding.”) Ka ühe inimpõlve pikkuselt distantsilt tagasi vaadates rõhutab Keyserling seda aspekti sõnaselgelt ja kirjutab oma autobiograafias, et “artikkel pidi teenima eesmärki – säärane oli mu kokkulepe väljandja L. P. Jacksiga – avaldada vaenutsevate poolte tulevase, iseenesest vältimatu üksteisemõistmise vaimus vastumõju tol ajal täiesti pidurdamatule sakslaste vihkamisele”.

Meil puuduvad andmed Keyserlingi esmase reaktsiooni kohta rüütelkonna peamehe parun Dellingshauseni palve peale saata talle see artikkel – pärast seda, kui parunid Eduard ja Henry Stackelberg olid septembris 1917 pöördunud Dellingshauseni poole. Küll on aga olemas pikk kiri, mille Keyserling kirjutas Dellingshausenile Raikkülas 15. oktoobril 1917 ja milles ta andis viimasele “veel kord” teada, “mis mul oleks omalt poolt öelda, juhul kui

minu vastu peaks tõepoolest algatama mingi aktsioon seoses ingliskeelse artikliga”¹⁵. Kõigepealt nendib Keyserling, et ta kirjutab nagu filosoof, mistõttu kõik poliitilistel põhjustel tema vastu suunatud rünnakud on kohatud. Aga kui “astutakse välja tema mõttevabaduse vastu, siis näeb [ta] selles kõige otsesemat *casus belli*’t”. Üldiselt on ta meeleldi valmis oma käsitlusi selgitama, sest ei vastanda end mingil moel oma “vaenlastele”, ei asu üldse kellegi poolele ning näeb konfliktis järelikult vaid teise poole vääritimõistmist.

Võimalikele etteheidetele vastaks ta alljärgnevalt:

1. “Pole tõsi, et ma olen kirjutanud *saksluse* [Deutschtum] vastu. Minu kriitika puudub üksnes Saksa riigi kodanikke.” Sellega haakuvad Keyserlingi arvamused erinevuse kohta, mida ta näeb riigisakslaste ja baltisakslaste vahel ja mida ta juba oma – 25. novembril 1910 Riias peetud – kõnes germaani ja romaani kultuurist¹⁶ väljendas sõnadega “me ei ole sakslased riigisaksa mõttes, me oleme iseseisev inimtõug”. Ta arendab seda mõtet edasi, põhjendab üksikasjalikumalt ja leiab, et “rangelt võttes ei ole me mitte midagi muud kui *baltlased*, üks rahvus mitte riigisakslaste, vaid [– – –] eestlastega. Oleme *baltlaste* ülemkiht [– – –]. Mis puutub minusse isiklikult, siis mina tunnen end *baltlasena*, niivõrd kui ühe kosmopoliidi puhul saab üldse rahvusest kõnelda.” Tänase riigisakslase “kultuuritüübi” kohta, kes esindab “uut noort rahvast kõigi tema tunnustega ja on tekkinud alles Bismarcki ajal, erinedes oluliselt Goethe kaasaegsetest”, tarvitab Keyserling üksnes halvustavaid sõnu ning selgitab: “Ma kavatsen kogu oma elu teha tööd selleks, et lammutada too tüüp ühe teise, juba olemasoleva ja saksa soo suuri eeldusi paremini esiletoova kultuuritüübi kasuks. Ma usun, et teen *saksluse* heaks sel moel rohkem kui mingit kõiksaksa pasunat puhudes.”

* “on ilmselt tõsi, et sakslased ei pingutanud kunagi teadlikult, et maailma põlema süüdata – neile sundis niisuguse käitumise peale olukord, mida nad ei valitsenud” ja “liitlased ei saa Saksamaad hävitada, sest selle suure rahva lõpp kujutaks endast suurt kultuurikatastroofi”. – *Toim.*

¹⁵ Kiri (3 lk. suures formaadis) Keyserlingilt Dellingshausenile. Raikküla, 15. oktoober 1917. EAA (vt. viide 1), f. 1434, n. 1, s. 29.

¹⁶ Germanische und romanische Kultur. – H. Keyserling. Zwei Reden. Riga, 1911; korduustrükk: Philosophie als Kunst. 2. Aufl. Darmstadt, 1922, lk. 79–99 (tsitaat lk. 99).

2. Sellest järeldub, jätkab Keyserling, “miks on minu artiklit igal pool mujal maailmas, välja arvatud Saksa riigi ja siinsete köiksakslaste [Alldeutschen] poolt, käsitletud kui **puhtalt germanofiilset**, ja seda õigusega [...] sest minu erapooletu seisukoht kujutas endast midagi täiesti ennekuulmatut selle seisukoha taustal, mida 1914/15 nii liitlased kui ka enamik neutraalseid riike, kaasa arvatud nende suurimad ja igas muus mõttes vabad vaimud, valdavalt esindasid ja mis välistas tänaste sakslaste puhul igasuguse kõrgema kultuuri, igasuguse sisemise ühtsuse tsiviliseeritud Läänega ning pidas mõeldamatuks leida nende tugevusele mingitki vabandust.”

3. Lõpuks osutab Keyserling – mitte ilma ironiata – sellele, et “Hibbert-Journal’i” puhul on tegemist filosoofilis-religioosse erialaajakirjaga, mis pöördub üksnes vaimuelliidi poole, kes oskab näha mõtete ja lausete omavahelisi seoseid! Artikkel sattus puhtjuhuslikult asjatundmatute ringi, “sest saatsin ta ise naiivselt ringlusse, ent võin Teile kinnitada, et kahetsen seda seika – ja ainult seda – siiralt”. Lõpuks palub Keyserling rüütelkonna peamehel suhtuda neisse mõtteavaldustesse “kui poolavalikesse” ja teha need kättesaadavaks igaühele, kes selgitusi vajab. See kehtib ka juhul, kui Liivimaalt peaks nõutama “materjale” tema vastu; lisaks soovib ta – olles teadlik oma katastrofaalsest, üksnes suurivaevu dešifreeritavast käekirjast – teha oma kirjast ärakiri ja lisada see “õigesti tõlgitud artiklile”. Ent niipalju, kui me teame, ei astunud Liivimaal Keyserlingi vastu mingeid samme. Kergu ja Kõnnu rüütlimõisate omanikuna oli Keyserlingil õigus sealsetest maapäevadest osa võtta ja enda sõnul osales ta maapäevadel Riias.¹⁷

Ingliseelse artikli kirjutamise motiivide kohta käivaid väiteid kinnitab üks kiri Keyserlingi õelt Leonielt (1887–1945), kes alates 1914. aastast elas venna juures Raik-

külas. Leonie saatis 1918. aasta mai alguses – niisiis pärast Eestimaa vallutamist Saksa väeosade poolt – kirja nende ühisele onupojale, poeedile ja kirjanikule parun Otto Taubele, kellega sõja puhkemise järel oli ühendus katkenud. Taube teenis Saksa sõjaväes reservohvitserina ja Leonie Keyserling (1917. aastast abielus vabahärra Konstantin von Ungern-Sternbergiga) arvas, et Taubelt taas temani jõudnud kirjade põhjal tuleks oletada, et onupoeg oli ingliskeelset artiklit lugenud ja vääriti mõistnud ning “et need täiesti apoliitilised mõtisklused ajal, mil enamiku teadvuses seisid esikohal rahvuslikud tunded, nõrgestasid Sinu isiklikke sidemeid meiega, võimalik, et isegi katkestasid need”. Liiatigi käis tookord ringi tontlik kuulujutt – see põhines sõnumil, mis ilmus mingis Prantsuse ajalehes tõenäoliselt 1914. või 1915. aastal –, et Keyserling on esinenud Londonis ettekandega ja “saksa vaimu, sealjuures mitte ainult poliitilise vaimu, suhtes väga põlastavalt väljendunud [– – –]. Paraku ei ole Hermann kunagi Londonis käinud,” kirjutab õde, “ega ole ka sellist mõtet väljendanud. Asjaolud olid järgmised: hilissügisel 1914 kirjutas Hermann filosoofilis-religioosle ajakirjale “The Hibbert Journal” selle väljaandja palvel loo “sõja mõttest”, mille eesmärgiks oli tuua vaenutsevate rahvaste vahele taas üksteisemõistmist. Artikkel, mille ma äsja uuesti üle lugesin, on kirjutatud puht vaimsest vaatepunktist, mis asub teispool vägivaldseid ajaloosündmusi. Artikli sisu ei saa lõpuni rahuldada mitte ühtki parteid, kuivõrd ta pöördub ju selle kihistuse poole inimeses, mis asub ka kõige parteilisemas mõttes sügavamal kui parteiteadvus; nii tunnevad prantslased ja venelased, kes loevad artiklit võltsimata kujul, vastumeelsust selles sisalduva germanofiilia pärast; ent see ärritab ka mõnd sakslast, kelle jaoks “saksa” ja “täiuslik” on identsed mõis-

¹⁷ “Ma ise võtsin osa mitmest Eestimaa maapäevast, aga ükski polnud huvitav(am?) kui too esimene pärast sakslaste sissetulekut” [28. märts1918]. “Aga ma osalesin tihemini Liivimaa maapäevadel, mille tase oli võrreldamatult kõrgem. Kusjuures vähemalt ühel korral laenati Saksa Riigipäeva stenografiste. Ja üks neist ütles: Liivimaa härrade kõnede tase ületavat kaugelt riigisakslaste oma. Tööpooles olid Liivimaa härrad lõpuni hoopis kõrgemal tasemel kui eestimaalased. Need olid sisemiselt vabamad inimesed. Võib-olla Poola mõju, erinevalt Rootsi mõjust?” (Keyserling Jaan Lintropile Schloss Cappenbergist 24. jaanuaril 1937, EAA (viide 1), f. 1434, n. 1, s. 1, l. 41).

ted. Tollal neutraalses Ameerikas peeti loo autorit sakslaseks: Bostoni “Atlantic Monthly” väljaandja palus Hermannil kirjutada temalegi midagi aadressilt Rayküll, *Saksamaa*, et ameeriklased loeksid sakslase sulest midagi, mis ohjeldaks kasvavat viha sakslaste vastu. Sügisel 1915 kirjutaski Hermann tollele ajakirjale loo pealkirja all “Sõjast filosoofi pilgu läbi”.¹⁸

Lisaks “Hibbert Journal’i” artiklile oli K.-l oma seisusekaaslastega konflikti sattumiseks veel teinegi põhjus. See seisnes arutlustes, mille ta pani paberile detsembris 1917, kaks kuud pärast Dellingshausenile selgituste jagamist, pealkirja all “Mõned vaatepunktid, kirja pandud nende lohutuseks ja kaitseks, kes ei ole germanomaanid ega ole olnud juba sõja algusest saadik adventistlikult meelestatud”.¹⁹ Autobiograafia sõnul andis ta need oma “Tallinna sõprade käsutusse, keda oli taga kiusatud varasema sõpruse pärast venelastega [– – –], ja neid seisukohti tuli võtta kui üdini objektiivset, isiklikku käsikirja, mida sõbrad võisid siiski korralikele inimestele näidata, veenmaks neid säärase ajujahi madaluses ja väärarvamisteta-vuses.” See tekst levis siis kas ühes või mitmes ära kirjas vähem provokatiivse pealkirja all “Mõningaid vaatepunkte päevaküsimusele”, mille all ka Keyserling ise seda mäletab.²⁰ Püüdkem oma eesmärgi huvides lühidalt kokku võtta Keyserlingi mõtteid, mis väärisksid üksikasjalikumalt käsitlust seoses nende põhimõttelise tähtsusega Keyserlingi kui Balti, esmajoones aga Eestimaa aadliku eneseteadvusele.

Ta toob välja kolm seisukohta:

1. “Oma Euroopas ainulaadse, privileegeeritud” seisundi võlgneb Balti aadel keiserlikule Venemaale “ja üksnes temale”. Kõik, kes olid pikemat aega välismaal viibinud, teadsid seda ja “seetõttu olnuks enne 1915. aastat raske nende hulgast mõnd paadunud germanomaani leida. Sõda Saksamaaga põhjustas igale baltlasele tööpoolest raske, lausa traagilise sisemise konflikti, kedagi ei säästetud [– – –] kibeda vastuolu tajumisest verehääle sümpaatiate ja traditsiooniliste sidemete teadvustamise vahel.” See konflikt oli “olemuslikult” lahendamatu. Ühed nägid väljapääsu selles, et “jaatasid endas vaid verehäält ning kultuuriühtsuse sümpaatiad, teised pooldasid ajaloolist traditsiooni või käesoleva hetke kokkukuuluvust”; kolmas hoiak, südamepõhjas enese identifitseerimine “rassiinstinktiga”, väliselt aga jäik kinnipidamine formaalsetest kohustustest, olevat õigupoolest üksnes loobumine ükskõik kummast ülalnimetatud väljapääsust. Nagu me teistest allikatest teame, kuulutas grupp, kelle puhul domineeris saksa rahvustunne, end “terveks” ning nimetas neid, kellel oli esikohal lojaalsus keisrikoja vastu, “haigeks”²¹ – eraldusjooned võisid joosta läbi perekondade, isegi õed-vennad võisid teatud puhkudel seista eri pooltel. Keyserling esindas siin seisukohta, et need kaks positsiooni on võrdväärased, kuigi ta ei jäta mingit kahtlust – otsustades tema sõnakasutuse põhjal –, et tema enda sümpaatiat kuulub “haigetele”, ning ta väidab: “Kolm neljandikku Eestimaa aadlkonnnast, kes on oma traditsioonidelt märksa enam Venemaaga seotud kui Liivi- või Kuramaa aadel, oli algselt venesõbralikult meelestatud.” Germanofiilselt ei olnud

¹⁸ Paruniproua Leonie von Ungern-Sternbergi, sünd. Keyserling, kiri vabahärra Otto von Taubele. – Handschriften-Sammlung der Stadtbibliothek München 2069/83.

¹⁹ Käsikiri (6 lk. suures formaadis), dateeritud: Raikküla, 14. detsember 1917. – Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei d. 24. Juni 1918 No. 357. EAA (viide 1), f. 854, n. 2, s. 2714.

²⁰ “Einige Gesichtspunkte zur Tagesfrage” masinakirjas ära kiri (7,5 lk.) on säilinud Eesti Ajaloomuuseumis Tallinnas (EAM), f. 99, n. 1, s. 44 (Alexander Staël von Holsteini kogu). Jaan Lintropi väitel, kes aastatel 1936–1939 koostas saksakeelse, mitte iial ilmunud kroonika “Die Herren von Raikküll” Alexander, Leo ja Hermann Keyserlingi biograafiatega, pidades sealjuures Keyserlingiga põhjalikku kirjavahetust, oli ta ära kirja tookord saanud Valerio von Gruenwaldti (viide 64) käest (lk. 384). Keyserlingi kirjad Lintropile asuvad nüüd EAA-s, f. 1434, n. 1, s. 1, “Die Herren von Raikküll” masinakirjas ära kiri Jaan Unduski teatel Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivis Tartus (EKM EKLA, f. 211, n. 12, s. 1).

²¹ W. v. Wrangell, G. v. Krusenstjern. Die Estländische Ritterschaft, ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte. Limburg/Lahn, 1967, lk. 145; T. v. Bodisco. Versunkene Welten. Erinnerungen einer estländischen Dame. Weissenhorn, 1997, lk. 300 jj. Ka Jaan Lintrop kasutab seda mõistet ja nimetab Keyserlingi selles mõttes sõnaselgelt “haigeks”. (Die Herren von Rayküll (viide 20), lk. 351)

mõistagi meelestatud need eestimaalased, kes sõdisid Vene armees, teisalt oli iseloomulik, et peaaegu kõik need, kes Eestimaal kohe algusest peale avalikult Saksamaa poolele olid asunud, ei võtnud sõjast aktiivselt osa. Ent revolutsioon muutis põhjalikult asjade seisu, sest “traditsioon on katkenud, algab uus kord ja nüüd võib erimeelsus vabalt võimalikult soodsas tuleviku suunas areneda”. Nüüd on germanofiilial moraalne õigustus russofiilia ees. “Muidugi pole ka täna veel mitte kellelgi moraalselt kohustust ihata Saksa riigiga liitumist; igauks võib tunda end ennekõike baltlasena, püüelda iseseisva Balti riigi kui ideaali poole – üksnes poliitilisel russofiilial on tänaseks pind jalge alt kadunud ja mitte kedagi neist, kes on Venemaa avalikult reetnud, ei saa enam tabada etteheited.”

2. Järgmiseks tuleb Keyserling välja seisukohaga, et “natsionalism on tüüpiline kodanlase, eriti väikekodanlase maailmavaade ja just sellepärast leiab see aadli seas seda vähem poolehoidu, mida kõrgema aadliga on tegu. [---] Balti aadel, iseenesest küll alamaadel, on Euroopas viimane omataoline, kelle vaimus on veel pisutki keskaegse sõltumatuse hõngu. See seletab tema parimate esindajate loomumast internatsionaalsust, tema traditsioonilist kuuluvust Vene keisrikoja ja riigi juurde, iidsetest aegadest pärit ükskõiksust selle suhtes, mis riigi juurde ta kuulub, niikaua kui tema eriseisund säilib, see seletab ka tema erilist rahvustunnet, mis väljendub selles, et ta ei lase oma rahvust endalt mingi hinna eest võtta – ta on sakslane, mis ei tähenda ühe teatud rahvusgrupi juurde kuulumist, vaid spetsiifilist seisust. Seni kui miski tema keelt ei ohustanud, ei tunnistanud ta ju mingit natsionalismi (ta oli liiga uhke isegi selleks, et saksastada põliselanikke!) ega olnud iial Saksamaa poole kaldunud. Et ta teeb seda täna poliitiliselt, on muutunud situatsiooni tulemus – tal ei ole teist pääseteed.” “Venestamispoliitika” tagajärjel võtab ka Balti aadlis üha enam maad kodanlusele omane natsionalism. “Mõistagi ei taha ma sellega halvustada võitlust saksluse kui niisuguse eest, mis teeb meile pigem suurimat au, vaid üksnes seda kitsas mõtte saksastumist, mis tunnistab vaid saksa verd,

saksa kombeid jne.” Ja taas rõhutab Keyserling baltlastele eriomast: “meie rahvuslikus iseloomus on vähe spetsiifilisel saksapärasel, pigem on see segu saksa, skandinaavia, poola ja vene joontest [---]. Sestap tähendab uuemal ajal maad võttev saksastumine [Deutschtümelei] ühtlasi ka teoreetilist arusaamatust. Kes tahab lahustuda Saksa riigis, see asub teadlikult täpselt samale rahvusliku surma teele, millele astuvad need, kes lasevad end eestistada või venestada.” Ent ta lisab ühe hingetõmbega: “Täna ei jää meil midagi muud üle. Meie surmatund on igal juhul lõõnud ja lõpp Saksa hauas on kahtlemata vähem valus kui mistahes muu.”

3. Kolmandaks on Keyserling seisukohal, et ei tohi etteheiteid teha mitte kellelegi, kes “kõiksakslusele pasunat ei puhu”, sest “meie eriseisund baltlastena” on heaks põhjuseks vältida germanofiilseid tundeid. “Paraku arvavad paljud, et baltlane tohib tunda, mõelda ja rääkida ainult ühel kindlal viisil: selline usk on hullus [---]. Selles kõneleb puha inkvisitsiooni vaim. Igal pool mujal on ta üldjuhul hääbunud.” Kogu läänemaailmas kehtib usu-, veendumuste, mõtte- ja sõnavabadus. “Peagi saab see teoks ka siin. Nagu ma kuulnud olen, plaanitakse siin muu hulgas repressioone teatavate veendumuste praegustele või endistele pooldajatele. Praktiline reageering neile ei tasu vaeva: lühike teoreetiline käsitlus lahendab küsimuse. Kultuuriinimese esimene ja tähtsaim joon on see, et ta austab võõraid veendumusi ja sallib neid. Teiseks ei tee ta mingeid isiklikke järeldusi objektiivsetest vastuoludest [---], kõrgelt tsiviliseeritud maades pole harv juhus, et poliitilised vaenlased on eraelus sõbrad. Kolmandaks ei näita ta oma sügavalt tunnetatud, ent objektiivsetest asjaoludest põhjustatud vaenulikkust lihtsalt välja [---]. Võiksin nimetada veel neljandagi joone [---]. Need, kellele veri on kõik ja kes lähedaste suhete puhul ei suuda langetada objektiivset otsust [---], ei ole kompetentsed otsustama vabamate vaimude üle.”

Need – Keyserlingi poolt sõnaselgelt ja kaks korda allakriipsutatult – “privaatsetena” esitatud mõtted kutsusid taas võitlusväljale Eduard Stackelbergi, kelleni need jõudsid teatava

²² Keyserlingi kiri parun Alfons Heykingile 22. dets. 1921 (ära kiri: Hermann-Keyserling-Nachlass (viide 1) 196.01).

“ebadiskreetsuse”²² tagajärjel. Stackelberg tundis end puudutatuna ja võttis väljakutse vastu, kirjutades neljateistkümneleheküljelise vastulause “Keyserlingi juhtum”, tehes seda “pilke ning põlgusega”,²³ nagu ta oma reaktsiooni ise tagantjärele hindas. Enne kui asume käsitlema Stackelbergi iseenesest äärmiselt poleemilisi mõtteavaldusi, mille üks eksemplar on samuti säilinud Tartus endise Eestimaa Rüütelkonna Arhiivi kogudes,²⁴ peame hetkeks seisatama ja heitma pilgu nii tema isikule kui ka poliitilisele situatsioonile Eestimaal.

Keyserlingist kolmteist aastat vanemat vabahärra Eduard von Stackelbergi võib pidada üheks oma põlvkonna andekamaks ja huvitavamaks, sealjuures ka kõrgelt haritud eestimaalaseks. Ta kuulus Eestimaa rüütelkonna juhtivate isikute hulka ja võis nautida kõigi Eestimaa sakslaste sügavat lugupidamist ning arvestatavat mõjuvõimu. Keyserlingile oli ta niisiis ohtlik vastasmängija. Samas oli Stackelberg vastuoluline inimene, kelle elu polnud kulgenud sirgjooneliselt ja keda – tema kauaaegse sõbra Theophile von Bodisco hinnangu²⁵ – iseloomustas ka teatav pessimistlik joon. Ilmselt võib teda pidada raske iseloomuga meheks. Ta õppis Tartus ja Leipzgis, esialgu keemiat, tegi teaduslikku tööd Pariisis, Peterburis, taas Leipzgis, Tartus ja lõpuks Riias,

vahetas siis 1898. aastal otsustavalt elukutset ja päris samaaegselt ühelt oma onult Sutlema mõisa Harjumaal, et olla juba järgmisel aastal valitud rüütelkonna sekretäriks ja seega rüütelkonna peamehe, algul parun Budbergi²⁶ ning aastast 1902 parun Dellingshauseni paremaks käeks.²⁷ Sõja- ja revolutsiooniaastal 1905 tegi ta koos paari sõbraga katsed luua salajastel läbirääkimistel eesti poliitikutega – kasutades tema enda sõnu – “saksa-estli ühisrindede venestamise ja [– –] vägivaldse riigipöörde vastu”. See katse näis üsna paljutootav olevat, sest eestipoolsed tingimused olid esialgu nii tagasihoidlikud, et Stackelberg neid oma 1927. aastal avaldatud mälestuste esimeses osas – ainsas tollaste sündmuste kohta käivas käepärases allikas – eraldi üldse ei mainigi, “et veel elusolevaid, pigem paremale kalduvaid eestlaste juhte” – kelle hulka peale Jaan Poska arvati ka Konstantin Päts ja Jaan Teemant, mõlemad hilisemad riigipead²⁸ – “praegu rohkem mitte kompromiteerida ega lasta oma sõnu valeks tembeldada”. Kui läbirääkijate ringi laiendati, et luua sellele kas siis tugevama vasakorientatsiooniga eestlastest või konservatiivsete hoiakutega sakslastest laiem poliitiline baas, jäid mitu kuud kestnud kõnelused kasvavate erimeelsuste tõttu toppama, kuni 1905. aastal Eestimaal puhkenud revoltsioonilised rahutu-

²³ E. v. Stackelberg. Ein Leben im baltischen Kampf II (viide 7), lk. 25.

²⁴ Der Fall Keyserling. Prod. Estl. Ritterschafts Canzlei 23. Juni 1918 No. 339. Masinakirjas, autori andmete ja kuupäevata, EAA (viide 1), f. 854, n. 2, s. 2714.

²⁵ T. v. Bodisco. Versunkene Welten (viide 21), lk. 249.

²⁶ Otto vabahärra von Budberg (1850–1907, Vanamõisa ja Seira), jurist, 1893–1902 rüütelkonna peamees, alates 1902. a. maanõunik, 1906 valitud Riiginõukokku, kammerhärra (parun Dellingshauseni õemees), vt.: W. Lenz jt. Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960 (DBBL). Köln–Wien, 1970, lk. 122.

²⁷ Eduard Stackelbergi biograafilisi andmeid vt. DDBL (viide 26), lk. 747.

²⁸ Jaan Poska (1866–1920), jurist, 1917 Eestimaa kubermangukomissar, välisminister; Konstantin Päts (1874–1956), jurist, ajakirjanik, alates 1918 korduvalt riigivanem, 1938–1940 president; Jaan Teemant (1872–?), jurist, ajakirjanik, 1925/1927 ja 1932 riigivanem (Eesti elulood. Eesti Entsüklopeedia. XIV, Tallinn, 2000).

²⁹ E. v. Stackelberg-Sutlem. Ein Leben im baltischen Kampf. Rückschau auf Erstrebtes, Verloren und Gewonnenes. München, 1927, lk. 121 jj.

Hilisem lätimaalasest saksa poliitik Paul Schiemann (1876–1944), tookordne Revalsche Zeitungi toimetaja, juhib oma mälestustes tähelepanu sellele, et kevadel 1905 tekitas “tohutut elevust” ajalehes St. Petersburger Zeitung ilmunud artikliteseeria “Die baltische Presse und wir vom Lande”, milles kaitsti saksa suurmaoanike ning eesti-läti väikemaomanike ühtekuuluvust. Erinevalt linnaelanikest siduvat ühishuvid neid rohkem kui rahvuslikud erinevused lahutavad. Kolm artiklit olid tähistatud kreeka tähega *sigma* ja peagi tunti nende autorina ära Eduard Stackelberg. Schiemann, kellega Stackelberg kui Saksa Ühingu sekretär oli lähedalt seotud ja kes “õppis tundma tema fanaatilist armastust meie rahva vastu”, ei saanud sellest kirjutisest – mille Stackelberg oma mälestustes mainimata jätab – tookord päriselt sotti, ent tõde: “...üks on kindel: see artikkel pidi sisse juhatama läbirääkimised eestlaste juhtidega. Need läbirääkimised leidsidki tõepoolest aset ega andnud mitte mingit tulemust.” (Paul Schienemann. Zwischen zwei Zeitaltern. Erinnerungen 1903–1919. Lüneburg, 1979, lk. 66 jj.; *Sigma*-artiklid avaldati Revalsche Zeitungis 14. apr., 2. ja 3. mail 1905, osalt sõnasõnal, osalt refereeritult, ning 19. mail ilmus autori vastus lugejate protestide peale).

sed tegid neile kontaktidele otsustavalt lõpu.²⁹

Erinevalt oma nimekaimust parun Georg Stackelberg-Kurküllist, kes esindas samuti läbirääkimiste saksa poolt ja pooldas ka hiljem poliitilist koostööd mõõdukate eesti poliitiliste jõududega,³⁰ tegi Eduard Stackelberg omad järelused ja panustas täielikult saksa rahvuslikule kaardile, haarates juba 1905. aasta sügisel initsiatiivi, et asutada Saksa Selts Eestimaal. Selts pidi senini seisuslikult korraldatud Eesti ühiskonna sakslased esmakordselt ühte organisatsiooni kokku koondama. “Mitte rüütelkond üksi, vaid kogu Eestimaa sakslaskond peaks nüüdsest tundma end vastutavana keele, kõlbluse ja vaimulaadi säilimise eest [– – –]. Nii linn kui ka maa [– – –] peaks saama oma sakslastest esinduse [– – –] ja oma tahte maksuma panema.”³¹ Teised kaks Balti provintsi järgnesid sellele eeskujule, Liivimaal asus etteotsa Stackelbergi naisevend Max von Sivers-Römershof. Ühes põhjalikus ja peenetundelises Stackelbergi-käsitluses asub parun Wilhelm Wrangell seisukohale, et Stackelbergis pidi tookord nende kogemuste pinnal toimuma “võimas seesmine murrang”, pidades silmas, et ta noore abielumehena loobus 1897 töökohast hilisema Nobeli preemia laureaadi Ostwaldi laboratooriumis Leipzgis ja naasis Tartusse, sest ei pidanud tollasel Saksamaal vastu.³² See kõlab veenvalt, seda enam, et küllap käis Stackelbergi käsi Saksamaal samuti nagu tol ajal paljudel baltlastel, sealhulgas Keyserlingil, kes tundsid end Wilhelmi-aegsel Saksamaal üha ebamugavamalt, kuna nende Saksamaa-pilt oli välja kujunenud enne *Reich*’i rajamist,

sestap on Stackelberg ühes tagasivaatelises võrdluses riigisakslastest kaasaegsetega nimetanud end selge sõnaga “vanaks sakslaseks”.³³ 1911 vahetas Stackelberg rüütelkonna esimese sekretäri ameti rüütelkonna peamehe asetäitja koha vastu, mis loodi Dellingshauseni koorma kergendamiseks, ja 1912 valiti ta lisaks ka maanõunikuks. Sõja puhkemise järel astus Stackelberg kui Saksa Seltsi eesistuja ja organiseeritud saksluse eestkõneleja Dellingshauseni asetäitja kohalt tagasi, et rüütelkonna maaesindust sellise personaaluniooniga mitte kompromiteerida; sellele vaatamata pidi ühing juba augustis 1914 laiali minema.

Venemaal oli just vallandunud kirjeldamatu tagakiusamiskampaania kõige sakspärase vastu ning selle harjal pagendati Stackelberg ja ta naine 1915. aasta mais koos mitme teise eestimaalasega, kes olid toetanud puudustkannatavaid Saksa sõjavange, Siberisse, kus nad võisid siiski elada küllalt heades tingimustes, nii et Stackelberg meenutab oma autobiograafias seda aega kui “õnnelikke aastaid”,³⁴ – mis ei kattu küll päriselt Dellingshauseni mälestustega, nagu me kohe näeme. 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni järel võisid pagendatud küll pöörduda tagasi Eestimaale, kuhu nad jõudsid mai lõpus 1917, kuid tohtisid peatuda vaid väljaspool kindlustatud Tallinna-ala, mis hõlmas suure osa Eestist, nii et Eduard Stackelberg valis alaliseks elukohaks Tartu, igatsedes sealt küll välja keelatud piirkondadesse, et taastada vanu sidemeid ja end poliitilises mõttes kurssi viia. Tartus moodustus üheksast Balti aadlikust omaette ring

³⁰ Vabahärra Georg von Stackelberg. (1872–1934, Küti), 1914–1920 maakonnasaadik, üks Balti rügemendi asutajatest, 1920 saksa saadik Eesti Asutavas Kogus ja 1920–1923 Eesti Riigikogus, vt.: DBBL (viide 26), lk. 748; Landtagsrezess 1914; järelehuüded A[xel de] V[riesilt]: Revalsche Zeitung 17. märts 1934 ja M. J[uhkamilt]: Vaba Maa 20. märts 1934, sama päeva Revalsche Zeitung järgi; W. Wrangell. Baron Eduard Stackelberg-Sutlem und Baron Georg Stackelberg-Kurküll. Festvortrag anlässlich der 100jährigen Jubiläumsfeier des Familienverbandes Stackelberg am 2. mai 1964 in Kronenberg/Taunus. – C. und A. v. Stackelberg und H. Muskat. Die Stackelberg im Wandel der Jahrhunderte. Geschichte eines baltischen Geschlechts. Limburg, 1968 jj., lk. 212–227.

³¹ E. v. Stackelberg. Ein Leben im baltischen Kampf (viide 29), lk. 127. Ühest Saksa Ühingu sünniga seotud senitundmatust aspektist vt.: Bodisco. Versunkene Welten (viide 21), lk. 248 jj.

³² Vt. viide 30.

³³ Stackelberg. Ein Leben im baltischen Kampf (viide 29), lk. 89.

³⁴ E. v. Stackelberg. Ein Leben im baltischen Kampf II (nagu viide 7), lk. 15.

(nad nimetasid end “Keegliklubiks”), kus peeti nõu riigi poliitilise tuleviku üle. See koosnes esmajoones rangelt “kõiksakslust” elluviivatest liivimaalastest, nende seas ka ta nõod Arved ja Erich von Oettingen; Eestimaalt kuulus sellesse ringi peale Eduardi ka Henry Stackelberg-Mohrenhof. Veebruarirevolutsiooni käigus sündinud Ajutine Valitsus oli vahepeal senise Vene kubernerit asemel ametisse nimetanud kubermangukomissar Jaan Poska, kogu Eesti asundusala oli liidetud üheks kubermanguks ja välja olid kuulutatud Eestimaa kubermangu Maanõukogu valimised, mis leidsid aset 1917. aasta juuni lõpus, ilma sakslaste osavõtuta. See nõukogu, mida eestlased algusest peale kutsusid Maa-päevaks, võttis – rüütelkonna protestiga – üle kõik riigi valitsemisega seotud ülesanded, väljaarvatud puhtseisuslikud küsimused. Eestis, nagu mujal Vene riigiski, iseloomustas seda aega nn. kodanluse ja tööliste ning soldatite nõukogude kaksikvõim. Nüüd, kui tsaar oli troonist loobunud ja Venemaa uus valitsus oli eiranud Eestimaa rüütelkonnale Peeter I poolt 1710 tagatud ja Nystadi rahuga (1721) tunnustatud riigioiguslikku seisundit, tundis rüütelkonna juhtkond end õigustatud olevat astuma ühendusse Berliiniga, et lahutada Eestimaa Venemaast ja liita ta Saksamaaga.³⁵ Dellingshauseni enda sõnul oli ta lootnud Eduard Stackelbergi näol leida “õige isiku läbirääkimisteks Saksamaaga”, ent ühe külaskäigu järel Aasperre, mille Stackelberg juunis 1917, kohe pärast oma naasmist Siberi pagendusest tegi, pidi Dellingshausen möönma: Stackelberg oli “nii haige ja murtud, et ma loobusin sellest mõttest ja otsustasin meie esindamise välismaal usaldada Alfred Schillingile.”³⁶ Ta lisab juurde – trükitud mälestustes pole see säilinud – informatsiooni, et “eesti intelligents oli tookord varjamatult” seisukohal, “et Eestimaa tulevikuks peab ole-

ma liitumine Saksamaaga, sest Põhjamaade – Rootsi, Norra, Taani, Soome, Eesti – liit, mida nad kõige rohkem ihkavad, osutub vaevalt võimalikuks. Üks oli kõikidele osapooltele selge – Venemaa külge³⁷ jäämine ei tohi aset leida.”

1917. aasta septembri algul ületasid Saksa väed Daugava ja vallutasid Riia, veidi hiljem Saaremaa, Muhumaa ja Hiiumaa. Kõik sakslaste lootused Eestimaal olid nüüd pandud edasisele marsile Tartu ja Tallinna peale.

Selline oli olukord, kui Tartu Keegliklubi mõlemad eestimaalastest liikmed, Eduard ja Henry Stackelberg pöördusid rüütelkonna peamehe poole ja palusid “Hibbert Journali” artiklile toetudes võtta Keyserling vastutusele saksa ürituse reetmise eest: “Me [– – –] panime lootuse Saksa armeele ega tahtnud ei meid ega meie päästjaid eksitada tolles ülesandes – lahutada meie maa Ida küljest ja hoida keskme [keskriikide?] poole, nii heas kui ka halvas!”³⁸

Kuigi Eduard Stackelberg seostab selle märkuse oma mälestustes reaktsiooniga Keyserlingi artiklile “Mõningaid vaatepunkte päevaküsimuses”, saab sellest ka põhimotiiv esimesele ebaõnnestunud katsele Keyserlingi diskrediteerida – liiatigi võib saksavaenulikuks interpretatsiooniks pigem ingliskeelses artiklis väljendatud mõtteid, ka näib Stackelbergi mälu teda pisut alt vedavat seoses “esimese kokkupõrkega” Keyserlingi ja tema vahel, nagu me juba nägime.

Oma mälestuste varasemas, avaldamata osas kirjutab Dellingshausen:

“Nii või teisiti oli see seik” – st. kahe Stackelbergi demarš ingliskeelse artikli pärast septembris 1917 – “ajendiks, et Stackelberg koos mitme teise härraga otsustas asutada *Usalduskogu*, mille ülesandeks pidi olema saksluse eest hea seismine ja kõigi nende

³⁵ E. v. Dellingshausen. Im Dienste der Heimat! (viide 3), lk. 230.

³⁶ Vrd. viide 59. Ka Keyserlingi sõnul “ei ole [Stackelberg] seitsaadik, kui ta Siberist tagasi tuli, enam terve, nagu Dellingshausen mulle kohe ütles. Juhuslikult olen mina tema patoloogilise viha objekt, õigemini küll kaugelki mitte juhuslikult, sest ühelt poolt olen ma tema vastaspoolus, teiselt poolt varasem sõber.” (Kirj Axel von Rothile Darmstadtist, 2. jaanuaril 1923. – Hermann-Keyserling-Nachlass, 195.02).

³⁷ E. v. Dellingshausen. Beiträge (viide 5), poogen III.

³⁸ E. v. Stackelberg. Ein Leben im baltischen Kampf II (viide 7), lk. 25.

elementide ühtseks liiduks kokkuliitmine, kes avameelselt soovisid selle suunaga ühineda. – Jäi mulje, et tema tegutsemine oli suunatud minu poolt juhitava poliitika vastu – minu juurde ilmus saatkond, mis koosnes G. Zoegest,³⁹ W. Samsonist⁴⁰ ja Eduard Stackelbergist, kes teatasid mulle Usalduskogu loomisest ja küsisid, kas ma tahan sellest osa võtta – ühtaegu andsid nad mulle üle oma ideede kirjaliku kokkuvõtte.”⁴¹

See kirjeldus lisab tolle Eestimaa Usalduskogu tekkeloole ühe uudse tahu,⁴² mida Dellingshausen pole samuti oma trükitud mälestustesse sisse pannud. Usalduskogu koosnes üheteistkümnest rüütelkonna ja üheksast saksa kodanluse esindajast ning pretendeeris kogu Eestimaa saksa elanikkonna esindamisele. Oma rõõmuks said Usalduskogu liikmed kinnitust, et Dellingshausen ühines nende eesmärgiga eralduda Venemaast ja oli juba loonud sidemed Saksa ametiasutustega. Sügiseks 1917 töötas Usalduskogu Eduard von Bodiscoga⁴³ eesotsas välja uue loodava autonoomse Balti riigi põhiseaduseprojekti, mis nägi ette, et Liivi-, Eesti- ja Kuramaa moodustavad omaette poliitilise üksuse ning on personaalunioonina vabas vormis seotud Saksa riigiga. “Iga tihedam seos Saksa riigiga, olgu siis Preisi provintsi, liidumaa või

osariigina, annaks Saksa Riigipäeva kätte võimu, mis võiks ebasoodsalt mõjutada uue üksuse ülesehitamist.” 1917. aasta oktoobris saatis Dellingshausen lõpuks Berliini sõnumi, mis jõudis ka Wilhelm II kätte,⁴⁴ et “nii rüütelkond kui ka Usalduskogu poolt esindatud saksa elanikkond Eestimaal tajub end juba seesmiselt Venemaast lahutatuna [– –]” ning “meie, sakslased, anname oma saatuse usaldavalt Tema Majesteedi Saksa keisri kätte”.

Selline oli siis olukord ajahetkel, mil Keyserling end tolle ingliskeelse artikli pärast Dellingshauseni ees õigustas. Mõne aja pärast puhkes Oktoobrirevolutsioon, dramaatiliste tagajärgedega ka Eestimaa jaoks: Maapäev saadeti laiali, selle eesistuja Päts vahistati, Poska võeti maha ja bolševik Anvelt⁴⁵ võttis Tallinnas võimu üle. Üle maa hakkas levima terrorilaine mitte üksnes saksa, vaid ka maad omava eesti elanikkonna vastu ja appihüüded läksid keerulisi teid pidi Berliini poole. 30. novembril 1917 langetas Eestimaa rüütelkond kui ainuvastutaja maa saatuse eest ajaloolise otsuse Venemaast lahku lüüa, mille Saksa pool – kes pidas Brest-Litovskis rahuläbirääkimisi Nõukogude Vene valitsusega – oli teinud eeltingimuseks Saksa riigilt kaitse taotlemisel. Seda sammu tehes

³⁹ Günther Zoega von Manteuffel (1850–1923, Määrimaa, Eestimaa), advokaat, Eestimaa Mõisnikkude Maakrediitseltsi järelevalvenõukogu president, 22. juulist 1908 Johannitide ordu auriütel, 1918 rüütelkonna peamehe asetäitja esmalt Alfred Schillingi ning seejärel ka Dellingshauseni eemalolekul, 1918 maanõunik (DBBL (viide 26), lk. 898; Revaler Beobachter, nr. 180, 6.8.1908).

⁴⁰ Walter von Samson-Himmelstjerna (1854–1924, Valingu, Tuula), jurist (Album Estonorum, 4. Aufl., Tallinn, 1939, Nr. 768).

⁴¹ E. v. Dellingshausen. Beiträge (vt. viide 5), poogen IV.

⁴² E. v. Dellingshausen. Im Dienste der Heimat! (viide 3); A. v. Taube. Die baltisch-deutsche Führungsschicht (viide 4), lk. 113 (Eduard Stackelbergi Dellingshauseniga kontakti võtmise dateerimine “umbes detsembri keskele” (mitte septembrisse) on ilmselt mälu- või trükiviga) ja lk.141 (mille järgi andsid usalduskogu loomiseks tõuke Henry Stackelberg ja Günther Zoega v. Manteuffel, kes siis esimehe koha üle võttis; Taube toetub siin rüütelkonna maksukomisjoni tollase sekretäri Eduard von Bodisco (viide 43), kes oli ka usalduskogu asjaajaja, avaldamata mälestustele, vt.: E. v. Bodisco. Mein Leben [eksemplar autori valduses], lk. 189.

⁴³ Eduard von Bodisco (1863–1940), jurist, 1894–1919 Eestimaa rüütelkonna maksukomisjoni ja Eestimaa Põllumajandusühingu sekretär, Tallinna linnavolinik, hiljem Eestimaa Mõisnikkude Maakrediitseltsi, Eestimaa Põllumajandusühingu ja Eestimaa Võõrandatud Mõisate Endiste Omanike Ühingu president (H. v. Wistinghausen. Beiträge zur Geschichte der Familie von Wistinghausen. Ludwigsburg, 1957, lk. 60jj.).

⁴⁴ E. v. Dellingshausen. Im Dienste der Heimat! (viide 3), lk. 233jj.

⁴⁵ Jaan Anvelt (1884–1937), jurist ja ajakirjanik, 1917 üks bolševistliku liikumise juhte Tallinnas. Hiljem sai temast stalinistliku ridade puhastamise ohver Nõukogude Liidus. (Estoniskij biografičeskij slovar'. Tallinn, 2002, lk. 22jj.)

seostas rüütelkond end teadlikult analoogsete olukordadega varasematest sajanditest, nagu oli teinud ordumeister 1561., või 1710. aastal, kui Rootsi kuningas ei suutnud enam tagada sakslaste evangeelset-luterlikku provintsiaalautonoomiat. Eesti kodanlikud poliitikud olid sõnades küll samuti lahkulöömise poolt, kuid väljendasid ühemõtteliselt protesti maa vallutamise vastu Saksa vägede poolt, nii et rüütelkonna juhid – nagu kinnitab Dellingshausen, kelle käsitlusest ma siinkohal lähtun, sest see puudutab rüütelkonna hoiakut Keyserlingi suhtes – nägid, et on sunnitud “loobuma ühisest tegutsemisest koos eestlastega ja üritama kodumaad omapäi bolševike küüsisst päästa”.⁴⁶ Selle peale vahistati jaanuaris 1918 kõigepealt Dellingshausen ja seejärel – pärast kogu aadli lindpriiki kuulutamist – suurem osa tema meessoost sugulastest (osalt ka naistest), teiste seas Eduard Stackelberg, ning vahetult enne 25. veebruari 1918, mil Saksa väed lõpuks Tallinna hõivasid, viidi Dellingshausen (koos veel viieteistkümne sakslase, aga ka kuuekümne eestlasega) Petrogradi, ülejäänud härrased Siberisse, Krasnojarskisse. Ent päev varem, 24. veebruaril olid kodanlikud jõud juba välja kuulutanud Eesti Vabariigi. Keyserlingil õnnestus Raikkülas vahistamisest pääseda ja talle ustavate eesti talupoegade abiga hiljem varjuda.⁴⁷ Tänu ühele sättele Brest-Litovski rahulepingus vabanesid Dellingshausen ja teised koos temaga vangistatud märtsis 1918, Siberisse deporteeritud võisid aprillis 1918 samuti kodumaale tagasi pöörduda. Nüüdsest alanud Saksa okupatsiooni aeg tähendas Eestimaa sakslastele ühelt poolt tänutunnet Saksamaa vastu, kes oli nad päästnud nende eksistentsi ähvardanud ohu eest, teiselt poolt väljavaadet turvalisele tulevikule ja iidsetest aegadest pärit elukorralduse sisseseadmist ning toetumist Saksa riigi poliitilisele eeskujule. Seejuures ei antud endale liiga kaua aru tegelikust jõudude vahekorra, kuni

Saksamaa lüüasaamine ja 1918. aasta novembrirevolutsioon töid kaasa ebameeldiva poliitilistest illusioonidest ärkamise – ent neil edasistel arengutel pole meie teema seisukohalt enam otsest tähtsust.

(järgneb)

Tõlkinud
Katrin Kaugver

Henning von Wistinghausen

(1936)

astus pärast juurastuudiumi lõpetamist 1965 Saksa Liitvabariigi diplomaatilisse teenistusse, kus oli tegev kuni pensionileminekuni 2001. Aastail 1990/91 oli ta peakonsul Leningradis, 1991–1995 esimene Saksa suursaadik Eestis, seejärel suursaadik Kasahstanis ja Soomes. Oli alates 1963 Balti Ajaloo Komisjoni liige ning on avaldanud hulga töid Tallinna ja Eestimaa ajaloo teemadel.

⁴⁶ E. v. Dellingshausen. Im Dienste der Heimat! (viide 3), lk. 241.

⁴⁷ H. Keyserling. Reise durch die Zeit I (viide 8), lk. 61 jj.